

Г. Грінченко (Харків)

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В КОНКУРСНИХ РОБОТАХ ШКОЛЯРІВ ФРН (1980 — поч. 1990-х рр.)

Статтю присвячено висвітленню феномену примусової праці часів Другої світової війни в дослідницьких проектах учнів середніх навчальних закладів ФРН, поданих на конкурси шкільних робіт з історії повсякдення часів націонал-соціалізму. У статті проаналізовано постановку дослідницьких питань та шляхи їхнього розв'язання, застосовані методи, джерельну базу, отримані результати проектів, а також їхній внесок у формування наукового та суспільного інтересу до вивчення феномену примусової праці.

Ключові слова: примусова праця, історія повсякдення, історична пам'ять.

У контексті відомого «історичного буму», що охопив Німеччину на початку 1980-х рр. і був пов'язаний із загальною зміною суспільно-політичного клімату в країні¹, демократизація історичних досліджень стимулювала появу значної кількості об'єднань істориків-любителів, серед них так званих «історичних майстерень», ініціативу яких було спрямовано на вивчення минулого та історії невеликих спільнот: маленького містечка, села, парафії, кварталу, вулиці чи навіть пивниці як місця зібрань та спілкування мешканців. Одним з центральних пріоритетів цих досліджень постала повсякденна історія Німеччини періоду нацистської диктатури, важливу консолідуючу роль у формуванні інтересу до якої відіграла ініціатива уряду ФРН, а саме федерального президента Густава Хайнемана, за пропозицією якого ще 1973 р. був запроваджений щорічний конкурс шкільних робіт з німецької історії. Фінансову підтримку цій ініціативі надав заснований у Гамбурзі у 1959 р. фонд Курта Кьорбера, названий за ім'ям володаря машинобудівного концерну, який почав виділяти щорічні значні суми для проведення конкурсу*. Темою конкурсу 1980–1981 рр., в якому

* «Молодіжний» напрямок на сьогодні є одним з основних у діяльності Фонду, за яким підтримка надається також і ненімецьким проектам. Так, 2003 р. в рамках програми «юнацьких досліджень» Фондом Кьорбера було видано збірник робіт старшокласників Росії (до речі, тільки німецькою мовою) «Пам'ять Росії. Підлітки відкривають забуті долі», за редакцією Ірини Щербакової, співробітниці московського «Меморіалу» (Russlands Gedächtnis. Jugendliche entdecken vergessene Lebensgeschichten / Irina Scherbakowa (Hrsg.). — Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2003. — 428 S.

взяли участь 12 843 учні, було обрано «Повсякденне життя часів націонал-соціалізму — від краху Веймарської республіки до Другої світової війни», конкурсу 1982–1983 рр. — «Повсякденне життя часів націонал-соціалізму — роки війни в Німеччині». Саме в рамках останнього заходу біля чверті поданих робіт були присвячені трагічним долям радянських військово-полонених та остарбайтерів, що викликало немале здивування ініціаторів та організаторів проекту, адже, на їхню думку, до конкурсу про долю та злочини проти цих людей «знала лише невелика купка спеціалістів»².

Метою даної статті є аналіз особливостей висвітлення феномену примусової праці часів Другої світової війни в рамках дослідницьких проектів школярів ФРН, а також місця цих проектів у загальнонауковому вивченні історії повсякдення часів націонал-соціалізму. Актуальність теми полягає в аналізі внеску, який можуть зробити ініціативи подібного роду в формування наукового та суспільного інтересу до вивчення не досліджуваних раніше сторінок історії, у тому числі — історії Другої світової війни. Джерельну базу дослідження складають звіти про проекти, розміщені на сайті «Уроки історії»³, а також опубліковані збірники робіт, що були подані на конкурс⁴.

Одне з головних дослідницьких питань, яке намагалися розв'язати учасники проектів, що були присвячені долям радянських військовополонених та остарбайтерів, полягало у відтворенні ставлення до робітників-іноземців з боку німецького населення — як власне робітників того ж самого підприємства, так і тих, хто, обіймаючи керівні посади в управлінні, не мав практики щоденного спілкування з представниками інших країн, але був зобов'язаний розробляти різні накази та інструкції з «практики поводження з іноземними робітниками». Частіше за все роботи виконувалися на основі аналізу перебування примусових робітників на якомусь окремому підприємстві, і в цьому випадку до реконструкції ставлення до них залучалися різноманітні матеріали архіву заводу (відповідні офіційні розпорядження по заводу для «внутрішнього» використання, протоколи нарад керівників підприємства зі старостами й табірною адміністрацією, випуски заводської газети тощо), а також документи архіву міської поліції, регіональні друковані видання того часу та інтерв'ю з колишніми місцевими робітниками, як, наприклад, в проекті учнів 10 класу гімназії м. Бремен, що був присвячений примусовим працівникам заводу «Боргвард-Верке»*. Свою

* Упродовж війни це був завод оборонного призначення, на якому використовувалася спочатку праця цивільних робітників, а з серпня 1944 р. за ініціативою СС — примусова праця в'язнів концтабору Нойенгамме. Звіти про цей та інші шкільні проекти, виконані в рамках конкурсу «Повсякденне життя часів націонал-соціалізму — роки війни в Німеччині» розміщені на сайті «Уроки історії» (Prämierte Schülerbeiträge aus dem Wettbewerb 1982/83: Alltag im Nationalsozialismus — Die Kriegsjahre in Deutschland [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.lernen-aus-der-geschichte.de/>).

роботу школярі почали з реконструювання становища примусових робітників на підприємстві й у таборах за протоколами нарад керівників заводу з керівництвом табору для робітників щодо максимально ефективного використання праці остарбайтерів, офіційними розпорядженнями по заводу та документами поліцейського управління Бремена. Проводячи чітку диференціацію між «східними» та «західними» робітниками, зі списків поліцейського управління та інтерв'ю з мешканцями міста вони уклали список із семи таборів, наводячи їхні назву, місце розташування, тип і найменування відведеної для табору споруди, а також перелік кількості робітників із країнами їхнього походження. Ситуацію з вельми позитивним висвітленням становища іноземних робітників у заводській газеті «Унзер верк» авторами було розцінено як агресивну спробу заводського керівництва за допомогою цього «позитивного представлення» унеможливити виникнення у німецьких робітників зайвих запитань, зокрема й щодо практики використання примусової праці іноземців. Водночас проведені школярами інтерв'ю з колишніми німецькими працівниками цього заводу засвідчили вкрай нелюдяне поводження з 4000 іноземних робітників на цьому оборонному підприємстві.

Іншу методику реконструювання повсякденної роботи й побуту іноземних робітників застосували учні 12 класу гімназії міста Фехта, що у Нижній Саксонії. Вони розробили анкету з 30 пунктів, що стосувалися особистості робітника та умов його життя й праці, а також практик контактів із німецьким населенням, й опитали декількох жителів свого міста — селян, коваля та вчителя, який упродовж війни керував невеликим торф'яним заводом. За цими свідченнями, а також за наданими письмовими спогадами вчителя автори проекту написали есе з історії перебування в місті й праці 60 примусових робітників, які потрапили до Фехти з Польщі, Сербії, Франції, Росії та України й працювали у сільському господарстві, торфопереробній промисловості та ковальській майстерні. Центральним пунктом дослідження стало написання «фіктивної автобіографії» польського робітника: від його примусової депортації до звільнення та повернення на батьківщину.

Спробу відтворення різного ставлення до примусових робітників та аналіз мотивації цього ставлення здійснили учні 11 класу гімназії м. Дуйсбург, робота яких здобула першу премію в рамках конкурсу 1982–1983 рр. і була видана окремою книжечкою⁵. Свій дослідницький проект група розпочала з пошуків відомостей про захоронених у запускених могилах кладовища на околиці міста військовополонених та примусових робітників, частина яких, як виявилось, працювала на міделиварному заводі Дуйсбурга й проживала у спеціальному таборі при заводі, умови якого були охарактеризовані авторами проекту як «перший ступінь концентраційного табору». У свою чергу, типові умови праці примусових робітників на заводі дослідники назвали такими, що

супроводжувалися постійними «терористичними чіпляннями» з боку бригадирів: абсолютна заборона на розмови за робочим місцем означала також, що робітника не можна було навіть окриком попередити про виробничу небезпеку, в результаті чого траплялися нещасні випадки. Цікаву думку висловили автори дослідження щодо практики «мінових угод» між німецькими та іноземними робітниками: на їх погляд, у цьому випадку далеко не завжди можна провести однозначне розрізнення між співчуттям та лихварством, безкорисною та прагматичною з матеріальної точки зору «допомогою». Водночас, стверджували учасники проекту, давні довоєнні традиції спільної праці на одному підприємстві німецьких та іноземних робітників, а також традиції робочого руху працівників рурського вугільного басейну зумовили й певні акти солідарності робітників-німців, що простягалися від традиційного для гірняків вітання «Glück auf!» («щасливого повернення!») до відкритої підтримки іноземців. Розцінюючи ці випадки як елементи опору проти існуючої системи з боку німецьких робітників, автори дослідження не залишили поза увагою й форми «опозиційної поведінки» з боку самих примусових робітників, якими назвали навмисні прогули, прослуховування «ворожих радіостанцій», голодування й навіть страйки, як, наприклад, той, що відбувся за ініціативою радянських примусових робітників, які оголосили голодування та невихід на роботу через примусове роз'єднання їх з дружинами та вкрай погані умови проживання у таборі.

Але найцікавішою, на наш погляд, стала частина дослідження, присвячена безпосередньо пам'яті про примусових робітників та «новій» версії дослідників стосовно того, «як це було насправді». Йдеться про пам'ять про відому в тих краях під час війни «банду» українця Коваленка, 100 членів якої протягом осені 1944 р. та в лютому 1945 р. здійснили понад 60 нападів на залізничні вагони й більше 100 пограбувань складів. На початку 1945 р. багатьох членів угруповання було заарештовано, а між 7 та 10 лютого 1945 р. за розпорядженням РСХА 24 членів «банди» було страчено: 22 людини розстріляно, самого Коваленка та ще одного остарбайтера публічно повішено у Дуйсбург-Майдеріху⁶. У колективній пам'яті жителів міста ця група закарбувалася саме як банда мародерів, яка бешкетувала та була покарана саме за це, про що свідчили як усні інтерв'ю з місцевими мешканцями, проведені дослідницькою групою, так і певна кількість знайдених ними матеріалів місцевої преси. Втім, у дослідженні групи гімназистів ця група отримала оцінку як партизанська, що діяла в рамках опору, який намагалися чинити примусові робітники металургійних підприємств воєнного Дуйсбурга. Всупереч колективним уявленням про покарання цієї групи саме як банди мародерів, автори дослідження вперше запропонували інше пояснення цієї та подібних до неї страт остарбайтерів та військовополонених на початку 1945 р. На їхню думку, ці люди були вбиті

нацистами із-за страху помсти та через бажання усунути свідків, а не покарані як злочинці та порушники закону.

Два томи збірника «Військовополонені та примусові робітники колишнього округу Заарбург у 1939–1945 рр.»⁷ представили на конкурс учні 12 класу державної гімназії м. Заарбург (земля Райнланд-Пфальц), що працювали під керівництвом Гюнтера Хайдта, відомого місцевого історика-краєзнавця, який за подальші дослідження історії переслідування євреїв у цьому краю отримав винагороду від президента ФРН. У першому томі, що складався з восьми глав, були розміщені статті учасників проекту, другий том містив різноманітні джерела, у тому числі фотокартки військовополонених та примусових робітників з приватних зібрань. Віддаючи належне високому професійному рівню даної роботи (отримала третю премію конкурсу 1982–1983 рр.) слід відзначити вельми широке коло питань, які намагалися розв'язати учасники проекту та які виходили за тематичні рамки історії повсякдення й охоплювали широкий спектр проблем з соціальною та економічною історією округу. У першому розділі було описано передвоєнне соціально-економічне становище округу Заарбург та будівництво «західного валу» в цій прикордонній з Люксембургом місцевості. Розгляд економіки регіону був продовжений у другому розділі, де йшлося про традиційне для Заарбургу сільське господарство та винарство, адже в подальшому саме в секторі харчової промисловості регіону використовувалася примусова праця військовополонених та іноземних робітників. Третій розділ було присвячено статистичним викладкам стосовно кількості військовополонених та іноземних цивільних робітників в окрузі, переліку підприємств та господарств, що використовували їхню працю, а також зведеним підрахункам таборів за національностями утримуваних, які супроводжувала оглядова мапа. На підставі адміністративних актів, знайдених у фондах підприємств та в архіві міста, у четвертому розділі було подано детальний опис умов проживання в таборах і практик позатаборового повсякдення військовополонених та цивільних робітників, головним прикладом для реконструкції яких були обрані ті табори, що розташовувалися на території комуни Зерріг. П'ятий розділ було присвячено зображенню умов праці, які диференціювалися відповідно до «статусу» робітника (полонений чи цивільний) та його національності. На основі поліцейських актів міста Трир (сьогодні Трир-Заарбург — єдиний адміністративний район) у цьому розділі було також проаналізовано умови примусової праці німецьких євреїв: на підземному будівництві, у трирському церковному фонді, на державних виноградниках тощо. У шостому розділі до розгляду історії використання примусової праці в колишньому окрузі Заарбург були долучені сюжети про люксембуржців, переселених з території анексованої батьківщини та в деяких випадках притягнутих до праці поза бажанням. 55-сторінковий сьомий розділ мав

назву «Особливі випадки з військовополоненими та цивільними робітниками», де переважно йшлося про форми опору (з боку примусених до праці — системі примусової праці загалом, з боку німецького населення — нав'язаним «правилам поведження» з примусовими робітниками), а також про покарання та нещасні випадки на виробництві як наслідки порушення «правил праці для іноземців». Цікаво, що авторами порушення іноземними робітниками зобов'язання носити розпізнавальний знак розцінюється як форма спротиву поряд із саботажем, а порушення з боку німців припису про заборону спілкування викликає питання, чи можна цей опір розглядати власне як акт непокори. Останній восьмий розділ першого тому був присвячений хаотично-неорганізованій мобілізації примусових робітників на кінцевому етапі війни, що було висвітлено також на локальному прикладі. На завершених своїй роботі автори збірника здійснили спробу аналізу колективної історичної пам'яті мешканців Заарбурга про колишніх поневолених робітників свого регіону. Задля цього учнями було проведено анкетування своїх співмешканців за двома головними запитаннями: чи вважають вони за доцільне і чи планують брати участь у поновленні/встановленні контактів з колишніми військовополоненими та примусовими робітниками, а також вважають вони за доцільне та чи планують брати участь у відповідних заходах «німецько-іноземної дружби».

Спалах інтересу до вивчення історії примусової праці й закріплених у колективній свідомості стереотипів та оцінок цього феномену, який засвідчив конкурс шкільних робіт 1982–1983 рр., спричинив також появу комеморативних ініціатив з увічнення пам'яті про загиблих на території Німеччини примусово привезених робітників-іноземців та військовополонених. Одним з перших резонансних поштовхів до масового юнацького руху з пошуку могил загиблих, встановлення осіб, в них похованих, та ініціювання спорудження пам'ятних знаків стало дослідження школярів маленької комуни Бюлертан, що у землі Баден-Вюртемберг, результати якого також були подані на конкурс 1982–1983 рр. Учні 7–8 класів реальної школи та гімназії Бюлертану провели дослідження історії притулку для дітей примусових робітниць з Польщі та Радянського Союзу, який розташовувався у даному містечку з 1943 по 1945 рр. і в якому через погані умови утримання померло багато дітей. Ця ініціатива школярів привернула до себе увагу всієї місцевої громади: впродовж цілого робочого тижня з 22 по 27 листопада 1982 р. серію матеріалів про проект та його перші знахідки публікувала місцева газета «Галер Тагблат»^{*} 8. По закінченню роботи керівниками цього проекту був виданий загальний звіт дослідження, в якому

^{*} 1985 р. редактори газети «Галер Тагблат» були відзначені журналістською нагородою за висвітлення в засобах масової інформації теми «Фашизм у Німеччині».

сформульовано ідею про необхідність увічнення пам'яті про загиблих дітей та ініційовано спорудження пам'ятного знака на їхніх могилах, знайдених на узбіччі місцевого кладовища⁹. Про значний суспільний резонанс даного дослідження, що поширився далеко за межі містечка, свідчили публікації про необхідність увічнення пам'яті про загиблих дітей у регіональній «Штутгартер Цайтунг»¹⁰ та загальнонімецьких «Цайт»¹¹ і «Штерн»¹² тощо. 1988 р. на кладовищі був установлений пам'ятний обеліск.

Імовірно як відповідь на цю та подібні до неї ініціативи 1991 р. Фонд Кьорбера оголосив тему чергового конкурсу «Пам'ятник: нагадування, застереження, обурення». Втім, даний конкурс засвідчив далеко не повсюдну підтримку зусиль німецького юнацтва зі «вписування» пам'яті про загиблих військовополонених та примусових робітників у «меморіальний ландшафт» містечок та комун Німеччини, а реалізовані ініціативи, на зразок дій мешканців Бюлертану, змусив розглядати як такі, що були скоріше винятком, аніж правилом. Певна провокативність назви конкурсу найбільшою мірою відображала ситуацію з пам'яттю та пам'ятниками примусовим робітникам, адже саме тут поєдналися нагадування про майже поголовне втягнення місцевого населення якщо не в експлуатацію примусових робітників, то в мовчазне сприйняття цієї ситуації, небажані та неприємні спогади про минулу байдужість до чужого страждання чи нелюдськість власних вчинків та, водночас, обурення з приводу вимушеного та небезпечного «бентеження старих часів». Так, поданий на конкурс багато ілюстрований збірник фото та документів «Надгробки російських іноземних робітників на кладовищі Гімборн», підготовлений учнем гімназії м. Гуммерсбах (земля Північний Рейн-Вестфалія), містив супровідну інформацію про зусилля автора проекту з дослідження долі цих робітників. Він фотографував надгробки на їхніх могилах та намагався опитати свідків, утім змушений був констатувати, що місцеві мешканці мало що могли розповісти про життя радянських примусових робітників. «Безумовно, це була неготовність розповідати про темну сторінку історії села», — зазначив він у своєму звіті*. Більше того, на всі прохання ознайомитися з документами приватних фірм, що мали містити інформацію про залучених під час війни до праці іноземців, він чи взагалі не отримував відповіді, чи натрапив на відмову. «Все виглядало так, ніби їм було що приховувати», — написав він у підсумку свого звіту.

* Звіт про цей та інші шкільні проекти, виконані в рамках конкурсу «Пам'ятник: нагадування, застереження, обурення», див. на сайті «Уроки історії» (Prämierte Schülerbeiträge aus dem Wettbewerb 1992/93: Denkmal: Erinnerung — Mahnung — Ärgernis [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.lernen-aus-der-geschichte.de/>)

З подібною ситуацією зіштовхнулися й учні, які проводили дослідження історії концтабору біля селища Рьорен, що у Нижній Саксонії. У своєму намаганні зберегти та увічнити пам'ять про радянських невольників вони натрапляли на відкриту чи приховану протидію з боку влади та мешканців навколишніх селищ. На розпити школярів, як правило, звучали фрази «Нам всім було погано за тих часів», «Колишній бургомістр вмер», «Імена охоронців невідомі»¹³. 12 років тривала їхня ініціатива щодо встановлення пам'ятного знака на «російському кладовищі» цього селища, який було споруджено лише у серпні 1995 р.

У певному сенсі результати цих шкільних конкурсів стали викликом науковій спільноті, адже за багатьма параметрами вони випереджали постановку та подекуди навіть розв'язання питань з історії дослідження історії нацистського примусу до праці та історичної пам'яті про цей феномен. Новизна цих проектів полягала в тому, що в них майже вперше аналіз повсякденних практик примусової праці був розглянутий з урахуванням диференціації примусових робітників за їхнім національним (у термінах нацистської ідеології — расовим) «статусом», різниці між працею військовополонених та цивільних осіб, в'язнів концтаборів тощо, тобто в цих роботах було поставлене питання про існування різних «категорій» примусових робітників. Крім того, попри існуючу до того часу тенденцію розгляду примусової праці як феномену, що стосувався насамперед промислового сектору нацистської економіки, в цих роботах був розпочатий аналіз повсякденної практики використання примусової праці в сільському господарстві, комунах, церквах тощо. Далі, в роботах, поданих на конкурс, було здійснено спробу аналізу певних етапів залучення до праці військовополонених та примусових робітників із вивченням спричиненої ними різниці у «повсякденному виживанні». У рамках розгляду уявлень про примусову працю та примусових робітників у їх західнонімецькій «версії» головним у даному випадку є те, що практично у кожній роботі містилася явна чи імпліцитна референція до історичної пам'яті про цей феномен як в її (пам'яті) колективному, так і індивідуальному вимірі. Саме завдяки акцентуванню уваги дослідницьких груп, до складу яких входили переважно молоді люди, на проблемах відображення феномену примусової праці у масовій свідомості населення стала очевидною певна громадська летаргія та самоізоляція багатьох представників старшого покоління від спогадів про ту частину історії їхнього регіону, містечка чи навіть родини, де були «присутні» іноземні примусові робітники. Внесок цих та інших «локальних» ініціатив початку 1980-х рр. у формування суспільного інтересу до вивчення історії примусових робітників важко переоцінити, адже бажання отримати уроки з нацистського минулого завдяки цьому поширилося й на таку його злочинну складову, як притягнення до невольницької праці міль-

йонів іноземців. На думку берлінського професора Райнгарда Рюрупа, ці шкільні історичні конкурси стали «частиною культурного та наукового ландшафту ФРН», і їх з повною упевненістю можна приєднати до «традицій демократичних рухів у Німеччині»¹⁴.

Роботи цього конкурсу продемонстрували не тільки велику зацікавленість німецьких школярів та гімназистів у вивченні історії примусу до праці, але й високий професійний рівень, на якому були виконані проекти, нетривіальність постановки дослідницьких запитань та шляхів їхнього вирішення, різноманітність та комбінаторність методичних прийомів, вміле використання джерельної бази, які у сумі призвели до відтворення складної, втім кольорової мозаїки повсякденних контекстів, в рамки яких дослідницькими групами були «вписані» трагічні сторінки перебування у Німеччині примусових робітників, у тому числі з Радянського Союзу.

¹ Оболенская С.В. «История повседневности» в современной историографии ФРГ / Оболенская С.В. // Одиссей. Человек в истории. 1990. — М., 1990. — С. 182, 183.

² Борозняк А. О пользе школьных сочинений / Борозняк А. // Родина. — 2003. — № 3. — С. 21.

³ Prämierte Schülerbeiträge aus dem Wettbewerb 1982/83: Alltag im Nationalsozialismus — Die Kriegsjahre in Deutschland [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.lernen-aus-der-geschichte.de/>

⁴ Kriegsgefangene und Fremdarbeiter in Duisburg 1939–1945. Eine Dokumentation — Forschung vor Ort / Neikes G., Holzschneider J., Gluth R. (Hg.) — Duisburg: o. V., 1983. — 13 S.; Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter im ehemaligen Kreis Saarburg von 1939–1945 / G. Heidt (Hg.). Saarburg: o. V., 1983. — Bd. 1. — 409 S.; Bd. 2: Quellen. — 116 S.; Rundbrief Extra. Steine reden // Kostenlose Information des Vorstandes und der Geschäftsstelle für alle Mitglieder und Freunde des Kreisjugendring Ostalb e. V. — 31 S.; Russlands Gedächtnis. Jugendliche entdecken vergessene Lebensgeschichten / Irina Scherbakowa (Hrsg.). — Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2003 — 428 S.; Wieland D., Winar A. Vergessene Gräber im Wald — Gedanken um die «Ausländerkinder-Pflegestätte». Arbeit der 7./8. Klasse Realschule und Gymnasium im Rahmen des «Schülerwettbewerbs Deutsche Geschichte» / Wieland D., Winar A. — Gantenwald: Gemeinde Bühlerzell, Kr. Schwäbisch Hall, 1982/83. — 116 S.

⁵ Kriegsgefangene und Fremdarbeiter in Duisburg 1939–1945. Eine Dokumentation — Forschung vor Ort / Neikes G., Holzschneider J., Gluth R. (Hg.) — Duisburg: o. V., 1983. — 131 S.

⁶ Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches / Herbert U. — Bonn: Dietz, 1999. — S. 398.

⁷ Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter im ehemaligen Kreis Saarburg von 1939–1945 / G. Heidt (Hg.). Saarburg: o. V., 1983. — Bd. 1. — 409 S.; Bd. 2: Quellen. — 116 S.

⁸ Rundbrief Extra. Steine reden // Kostenlose Information des Vorstandes und der Geschäftsstelle für alle Mitglieder und Freunde des Kreisjugendring Ostalb e. V. — S. 8.

⁹ Wieland D., Winar A. Vergessene Gräber im Wald — Gedanken um die «Ausländerkinder-Pflegestätte». Arbeit der 7./8. Klasse Realschule und Gymnasium im Rahmen des «Schülerwettbewerbs Deutsche Geschichte» / Wieland D., Winar A. — Gantenwald: Gemeinde Bühlerzell, Kr. Schwäbisch Hall, 1982/83. — 116 S.

¹⁰ «Stuttgarter Zeitung» vom 18.11.1986.

¹¹ «Zeit» vom 28.11.1986.

¹² «Stern» vom 17.02.1983.

¹³ Борозняк А. О пользе школьных сочинений / Борозняк А. // Родина. — 2003. — № 3. — С. 20–24.

¹⁴ Там само. — С. 24.

Статья посвящена освещению феномена принудительного труда времен Второй мировой войны в исследовательских проектах учеников средних учебных заведений ФРГ, поданных на конкурс школьных работ по истории повседневности национал-социализма. В статье проанализированы постановка исследовательских вопросов и пути их решения, использованные методы, источниковая база, полученные результаты проектов, а также их вклад в формирование научного и общественного интереса к изучению феномена принудительного труда.

Ключевые слова: принудительный труд, история повседневности, историческая память.

The article is devoted to the interpretation of the phenomenon of World War II forced labour in school research projects, applied to the competition on the everyday-life history of national-socialism. In article the research questions and their solutions, methods, sources and the results of projects are analyzed, as well as the impact of these projects on forming of scientific and social interest in the investigation of the phenomenon of forced labour.

Key words: forced labour, history of everyday life, historical memory.